

О.Є. Музичко (Одеса, Україна)

**ОДЕСЬКИЙ ВІЗАНТИНІСТ ТА РЕЛІГІОЗНАВЕЦЬ ПРОФЕСОР О.П.
ДОБРОКЛОНСЬКИЙ (1856-1937)**

У другій половині XIX ст. завдяки діяльності Ф. Успенського та Н. Кондакова Одеса набула значення одного з важливих центрів візантиністики. У певному затінку залишилась низка постатей, які продовжували їх справу в Новоросійському університеті (НУ) у перші десятиліття XX ст. Одним з найвидатніших з них вважаємо Олександра Павловича Доброклонського - у 1899-1920 рр. професора (з 1918 р. - заслуженого) кафедри історії церкви НУ та Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК). За всю історію НУ він був єдиним «чистим релігіознавцем» (його попередник М. Красносельцев був здебільшого дослідником церковних старожитностей, аніж власне релігіознавцем, а професор кафедри богослов'я О. Клітін осмислював релігію більшою мірою у богословському контексті). У цій статті ставимо за мету окреслити основні напрямки діяльності О. Доброклонського, передусім візантинознавчий аспект, наголошуючи на фактах та джерелах, що були мало висвітлені в публікаціях наших попередників¹.

Майбутній професор народився в Москві у родині протоієрея. Вищу освіту він здобув у Московській духовній академії під керівництвом видатних істориків Є. Голубінського, В. Ключевського, О. Лебедева, захистив магістерську дисертацію з історії політико-релігійної полеміки у Візантії за доби Юстиніана. У 1880-1890-х рр. він викладав у духовних семінаріях Пензи та Рязані та Московському університеті. Найбільшу відомість він здобув як автор докладного курсу з історії Російської церкви, що неодноразово перевидавався вже у наші дні.

Найінтенсивніша педагогічна, адміністративна та наукова діяльність О. Доброклонського припала на подальший період його життя в Одесі та Белграді. В Одесі відбулася і важлива та досить неординарна подія в особистому житті науковця: у 1913 р. на той час вже овдовілий професор одружився з курсисткою

Марією Григор'євою.

О. Доброклонський належав до найпомітніших одеських професорів: був секретарем та деканом (1910 - лютий 1920) історико-філологічного факультету, редактором «Записок», завідувачим музею витончених мистецтв та нумізматичного кабінету, виконував обов'язки ректора (1915-1917). Йому було доручено написання історії НУ. Про активну роботу науковця у цьому напрямі свідчать матеріали його особового архіву. Але події громадянської війни унеможливили цей задум. У листопаді 1918 р. О. Доброклонський висунув ініціативу заснування Центральної видавничої комісії вищих навчальних закладів Одеси для видання навчальних посібників². У тому ж році він був делегатом від університету на Всеукраїнському церковному соборі, де відстоював подальше перебування церкви в Україні у складі Московського патріархату.

Наукова діяльність О. Доброклонського в Одесі не була занадто активною. Хоча він був членом і декілька років навіть головою Історико-філологічного товариства при НУ, на його засіданнях він виголосив лише одну доповідь - про листування Феодора Студита. Це дало підстави його недоброзичливцям глузувати з наукової безплідності професора³. Однак усі ці роки роки він працював над головною справою свого життя, докторською дисертацією про одного з найвидатніших візантійських церковних діячів, лідерів іконопоклонників, Феодора Студийського. На основі численних архівних джерел, порівняльного аналізу списків церковних пам'яток, деякі з яких (один зі списків «Житія» Феодора) вперше залучались до історіографії, О. Доброклонський прагнув висвітлити не лише життєвий шлях Феодора, але й створити широку панораму суспільного та церковного розвитку Візантії доби іконоборства. Він вперше ґрунтовно опрацював листування монаха⁴. У 1916 р. у Московській духовній Академії він захистив дисертацію доктора церковної історії. О. Доброклонський планував видати другий том цієї праці, в якому мав розглянути погляди Студита з питань іконопоклоніння та аскетизму. Однак після еміграції історика всі підготовчі матеріали залишились в Одесі і продовження праці так і не відбулося.

Як і більшість істориків, у своїй праці О. Доброклонський не зміг уникнути демонстрації власного світогляду. З цього приводу його белградський учень М. Афанасьєв зауважив, що «ученый и человек не делимы друг от друга». Одеський колега О. Доброклонського С. Троїцький наголосив: «человек правых политических убеждений... вместе с тем глубоко понимал, чувствовал и ценил церковную свободу и всегда был против вторжения грубой силы в святое святых человеческой души. Его обычная спокойная манера изложения событий, манера летописца, сменяется

воодушевлением и подчас доходит до лирического пафоса, когда переходит он к итогам борьбы своего героя - Феодора в защиту церковной свободы»⁵. Однак в оцінці автором ідеї Феодора про суворе дотримання канонів («акрівія») лунали не так ліберальні, як консервативно-ліберальні нотки: «исторический опыт подсказывает нам, что дисциплина и сознание долга развивают в народе, как и в отдельных людях, волевою силу и твердость характера, послабления же укрепляют лишь произвол, а не волю. Но с другой стороны она неизбежно сковывала бы церковно-общественную жизнь в более или менее окаменелых формах»⁶.

Велика праця принесла одеському професору визнання: Петроградська Академія наук надала О. Доброклонському премію М. Ахматова, Святий Синод - повну премію у розмірі 1 тис. рублів на 17 конкурсі митрополита Макарія, а Петроградська духовна академія обрала його своїм почесним членом. Одеські рецензенти П. Біцилли та О. Ристенко дуже прихильно сприйняли працю свого колеги.

З цим позитивним хором дисонує найавторитетніша оцінка праці О. Доброклонського з боку Ф. Успенського⁷. Видатний візантиніст згадував, що очікував працю одеського колеги як вихідця з духовного середовища, який, таким чином, був підготовлений до розуміння умов життя Феодора. Визнаючи цінність дослідження О. Доброклонського, особливо другої частини (публікація джерел), Ф. Успенський висунув низку суттєвих зауважень. На його думку, автор не так аналізував джерела та намагався вникнути у сенс доби, як повторював загальні місця. Окрім цього, він указав на протиріччя в його поглядах та висновках, не погодився з загальною оцінкою діяльності героя книги. Однак складається враження, що більшість подальших учених обійшли увагою достатньо різкі та глибокі зауваження Ф. Успенського. Так, у згаданому некролозі С. Троїцький наголошував, що «по своему научному достоинству труд этот, несомненно, занимает одно из первых мест в русской, да и в мировой церковно-исторической литературе». М. Афанасьев вважав, що у цій першокласній роботі «разработана и

освещена целая эпоха византийской истории».

До захисту докторської О. Доброклонський не читав спеціально візантинознавчих курсів, хоча, звичайно, у своїх загальних курсах історії російської церкви часто згадував про Візантію. Після захисту докторської дисертації він читав на ОВЖК курс історії Візантійського мистецтва⁸. За відгуком Н. Кондакова про високе наукове значення праць О. Доброклонського з візантиністики, 23 червня 1919 р. Рада НУ одноголосно обрала його на кафедру візантійської філології. Одночасно професори висунули пропозицію про перейменування її на кафедру історії Візантійської культури⁹.

Маємо лише одну змістовну згадку студента про професора, авторства відомого радянського літературознавця Л. Когана¹⁰. Проте, слід врахувати, що Л. Коган сприймав постать історика релігії крізь призму свого атеїстичного світогляду. До того ж між студентом та консервативним професором існували кардинальні розходження щодо єврейського питання та політичних

переконань. Мемуарист зазначав, що курс одного з найбільш правих професорів лише «досаждал» студентам.

«Читал он как-то медоточиво, елеино. Он любовно втолковывал студентам все тонкости дискуссий вселенских соборов, рьяно изобличал ереси, полемизировал с католицизмом и лютеранством и возглашал акафисты православия. Он глядел на слушателей добрыми задумчивыми глазами, а его тихий и теплый голос извергал в это время беспощадный приговор какому-нибудь римскому папе, и длинная борода с проседью одобрительно колыхалась», - згадував Л. Коган. О. Доброклонський дуже слідував за відвідуванням лекцій і був суворим екзаменатором, який, втім, дозволяв користуватися конспектами. Він приймав в день по два студенти, розтягуючи іспит на усю сесію. Проте, з опису Л. Когана випливає, що деякі студенти були зацікавлені лекціями релігієзнавця. Їх уважно конспектував в подальшому видатний історик А. Флоровський, ними цікавився його батько протоієрей Василь. Відлуння прихильних відносин О. Доброклонського з родиною Флоровських знаходимо й у листуванні початку 1920-х рр. іншого колишнього студента професора, видатного богослова Г. Флоровського. Рекомендуючи О. Доброклонського до збірки як автора статті «Византия как православная страна (духовная культура)», він додавав: «он очень чистый человек и умеет свои ученые миллиарды художественно синтезировать»¹³. «Дельным ученым и хорошим товарищем» вважав О. Доброклонського інший консервативний професор, декан історико-філологічного факультету НУ О. Деревиський¹⁴.

У викладі Л. Когана, О. Доброклонський так формулював своє ставлення до євреїв: «я не изувер, я не против евреев, я противник ограничения их прав. Но я за русскую науку. При ограниченной процентной норме в университет поступают наиболее талантливые и работоспособные евреи. Но если мы их будем оставлять для подготовки к профессорскому званию, то десять лет достаточно, чтобы они затерли русскую профессуру. Поймите, что чувствует при такой мысли русский человек»¹⁵. На жаль, ці погляди поділяло багато інших одеських професорів¹⁶.

Інші джерела також свідчать про консервативний та релігійний світогляд професора. Він сприяв діяльності студентського союзу академістів, був обраний гласним Одеської Думи від правого християнського блоку. Під час революцій 1905 та 1917 рр. він засудив радикальний рух студентів та професорів, які їх заохочували, закликав колег припинити сварки задля підняття авторитету професорів¹⁷. У 1918-1920 рр. він очолював Братство Церкви Св. Олександра Невського при НУ. У червні 1919 р. він закликав всіх професорів жертвувати гроші на підтримку храму¹⁸.

Ліва преса зображувала О. Доброклонського як ретрограда та мракобіса. Однак його праці та висловлювання засвідчують, що він не заперечував розумних форм просвітництва та модернізації духовного життя¹⁹. Він закликав уникати каральних акцій проти студентів. Метою академічного союзу студентів він вважав об'єднання навколо науки, але не розбрат та ненависть. У 1914 р. він підтримав ініціативу ліберального професора М. Ланге про організацію Філософського товариства при НУ, а в 1917 р. - відкриття Одеського Народного університету. На думку

М. Афанасьєва, його вчитель був «консерватором и в жизни, и в науке, но консерватором, на котором лежала особая чарующая прелесть. В своем консерватизме он стремился сохранить лучшее, что оставила нам прошлая жизнь. Охраняя лучшее в старом, он иногда не видел, что за лучшим тянется и то, что

отжило, что корыстно и что безжизненно». На думку С. Троїцького, «глубоко верующий человек, он далеко не был клерикалом, и в его трудах найдётся немало горьких слов по адресу «дряблой», по его выражению, византийской иерархии».

Продовжуючи ідеї своїх учителів, О. Доброклонський намагався надати історії церкви максимально наукових рис. Він наполягав на тому, що історія церкви є частиною історії людського суспільства, і підкоряється загальним законам історії, багатьом чинникам, а праця церковного історика підлягає тим самим принципам, що і праця інших істориків. Він твердив, що історія церкви має вивчати всі сторони церковного життя на максимально широкій джерельній базі. Він вірив у те, що історія може бути об'єктивною, дзеркалом, що відображає дійсне життя з позицій історизму. Подальший прогрес церковно-історичних досліджень, на його думку, полягав у відході від схоластики та догматики, перенесення наголосу з зовнішньої історії церкви на еволюцію релігійних уявлень народу²⁰.

У революційні роки О. Доброклонський пережив значні випробування. Показово, що 25 березня 1918 р. він отримав право зберігати та носити зброю. У грудні 1918 р. він прохав звільнити свою квартиру від військового постю. Він зазначав, що має квартиру з 4 кімнат, з яких 3 дуже невеликі і жодна з них не може бути ізольована. Як голові державної екзаменаційної комісії та гласному міської думи йому доводилося приймати відвідувачів, що потребувало спокійної обстановки²¹. Влітку 1919 р. О. Доброклонського було звільнено з роботи та заарештовано каральними більшовицькими органами. У пресі згадувалося, що О. Доброклонському та деяким його колегам вдалося вцілити лише за втручання грузинського консула Є. Ушверідзе²².

Цей сумний досвід унеможливив подальше перебування О. Доброклонського в Одесі після встановлення влади більшовиків у 1920 р. У 1920-1937 рр. він працював у Белградському університеті на посаді професора церковної історії богословського факультету, а також Російського наукового інституту, який він очолював у 1936-1937 рр. Професор підтримував листування з іншим одеським емігрантом, своїм колишнім студентом А. Флоровським. Відразу після еміграції А. Флоровського з Одеси у 1922 р. О. Доброклонський у листі привітав його зі звільненням. Принагідно він цікавився станом своєї квартири, долею Б. Ляпунова,

А. Томсона, І. Линниченка, дітей професорів О. Клітіна та О. Павловського²³.

Колишній одеський професор брав активну участь у наукових з'їздах, зокрема, у Візантологічному конгресі в Белграді (1927). Відомий візантиніст

В. О. Мошин згадував О. Доброклонського серед російських учених, які «при личном знакомстве произвели на меня глубокое впечатление как глубиной и энциклопедической широтой своих знаний, так и личной обаятельностью»²⁴.

Помер О. Доброклонський 4 грудня 1937 р. у Белграді. Після себе він залишив порівняно невеликий науковий доробок: 24 друковані та 6 неопублікованих робіт. Загальна оцінка його доробку не є однаковою. На думку С. Троїцького, праці О. Доброклонського відзначалися повною самостійністю, увагою до першоджерел, суворим критицизмом, стійкістю перед авторитетами та догмами. Однак більш проникливим виглядає висновок М. Афанасьєва. Визнаючи свого вчителя лицарськи чесним та ретельним дослідником, він усе ж зауважував, що «в этой скрупулезности, необычайно ценной для научного работника, лежал и основной его недостаток - отсутствие смелости и творческого вдохновения. Боязнь погрешить против исторической истины отвращала его от всяких смелых гипотез».

Его горизонт был невольно сужен: широкие перспективы ускользали от его ученого взгляда. Отсюда его осторожность ко всему новому». Втім, це не завадило декільком працям О. Доброклонського стати справді класичними у галузі вивчення історії російської церкви та Візантійської культури, які використовували такі відомі візантиністи як О. Васильєв, М. Гроссу та ін.

¹ Мирошниченко В.О. Доброклонський О.П. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т. 1. – Одеса, 2005. – С. 60-65; Солов'єв І.В. Проф. А.П. Доброклонський як історик Руської Церкви // Доброклонський А.П. Руководство по истории Русской Церкви. – М., 1999. – С. I-X; Дубинский А.Ю., Серафим (Питерский), Мелетия (Панкова). Доброклонский А.П. // Православная энциклопедия. – <http://www.pravenc.ru/text/178663.html>

² ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2030. – Арк. 4.

³ Двигатели науки // ОН. – 1912. – 11 февраля.

⁴ Доброклонский А.П. Преподобный Федор, исповедник и игумен Студийский. – Ч. 1-2. – Одесса, 1913-1914. – 972 с. + 569 с.

⁵ Троицкий С.В. А.П. Доброклонский как историк Церкви // Записки Русского научного института в Белграде. – 1938. – Вып. 15. – С. 20.

⁶ Доброклонский А.П. Вказ. праця. – Ч. 1. – С. 707.

⁷ ИВ. – 1915. – июнь. – С. 1006-1007; ИОБО. – 1915. – Т. 4. – В. 1.

⁸ ВВ. – 1916. – Т. 22. – В. 1-2. – С. 172-184.

⁹ Афанасьев Н.Н. Памяти А.П. Доброклонского // Вестник: Орган церковно-общественной жизни. – 1938. – № 2. – С. 16.

¹⁰ ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7539. – Арк. 50-51.

¹¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 62, 46.

¹² ОР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Д. 40. – Л. 21-23.

¹³ Письма Г.В. Флоровского Н.С. Трубецкому 1922-1924 г.г. // <http://nevmenandr.net/eurasia/1923-GVF-epist.php>

¹⁴ ОР РНБ. – Ф. 608. – Оп. 1. – Д. 743 – Л. 189.

¹⁵ ОР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Д. 45. – Оп. 1. – Л. 13-15.

¹⁶ ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 353. – 140 арк. (Доповідні записки професорів НУ про причини студентських хвилювань, в яких більшість з них звинуватили євреїв).

¹⁷ ДАОО. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 170; Университет и общество // ОН. – 1905. – 24 апреля.

¹⁸ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2031. – Арк. 118-119.

¹⁹ Университет и общество // ОН. – 1905. – 10 апреля; Доброклонский А. Письмо // ЮМ. – 1912. – 11 января; Доброклонский А. Открытое письмо совету студенческих представителей // ОЛ. – 1917. – 7 ноября.

²⁰ Доброклонский А. Курс истории христианской церкви (I-III вв.). – Одесса, 1909. – С. 46.

²¹ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1255. – Арк. 52.

²² К ликвидации грузинского консульства // ОН. – 1919. – 23 августа.

²³ АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 2. – Д. 208. – Л. 1-3.

²⁴ Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века // <http://www.pstbi.ru/cgi-htm/db.exe/ans/newmr>